

САНА ОЛХ

№ 11 (1990) • Кулун тутар 21 күнэ, 2025 сыл, бээтинсэ • 12+

Бу
нүөмэргэ

Тирэх

Социальной хантыраак тирэх
буолар/2

Тыын боппуруос

Тыл бэлиитикэтигэр
уларыйылар киирэн
эрэллэр. Өрөспүүбүлүкэ төһө
бэлэмнээбэй?/4

Литература муннуга

Чурапчыттан үүммүт
суруйааччылары/5

«Муус устарга» ыччаттарбыт ситиһиилэринэн үөрдэллэр

Ыччат политика. Бу бэстибээлгэ 73 киһилээх Чурапчы
дэлэгээссийэтэ 20 көрүнг куонкуруска кытта сылдьар/3

Кыайылаахтары наҕараадалааһын. (МАРФА ПЕТРОВА ТУФРИНЭ)

Тэттик

Өрөспүүбүлүкэтээби сэминээр- практикум ытылына

Кулун тутар 18 күнүгэр С.А.Новгородов аатынан Чурапчы орто оскуолатыгар СӨ үтүөлээх учуутала, РСФСР норуотун үөрэхтээһинин туйгуна, «Грандданский килбиз» бэлиэ хаһаайына, физкултуура учуутала Владислав Кривошапкин авторскай сэминээр-практикума буолла. Манна Мэнэ Ханалас, Таатта улуустарыттан, Дьокуускайтан физкултуура учууталлара, оҕолор кытыннылар. Владислав Николаевич аһаҕас уроктары ыытта, спортивной саалаҕа бэйэтэ онгорбут спортивной инвентардарын көрдөрдө, хаартыскаларынан быыстапка турда. Эдэр көлүөнэ физкултуура учууталларыгар бастыг холобур буолар дьонун тэрээһин үгүс билиини-көрүүнү бизэрэр, уопуту хангатар төгүрүк остуолунан түмүктэннэ.

Өрөспүүбүлүкэтээби хайыһар күрээ ытылына

Кулун тутар 15-16 күннэригэр Алабар нэһилиэгэр ини-бии Тимофеевтар бириистэригэр өрөспүүбүлүкэтээби хайыһар күрээ ытылына.

Икки күн устата ытыллыбыт биирдиилээн бастыыр иһин күрэхтэһиигэ Дьокуускайтан, Алдантан, Нерюнгриттан, Мэнэ Ханаластан, Уус Алдантан, Аммантан, Горнайтан, Нам улууһуттан, уопсайа 125 киһи саастарынан араһан, хайыһар суолугар турдулар. Күрэхтэһээччилэр 2, 3, 5, 10 бизэрстэ дистанцияларга илин-капин түһүстүлэр.

Кыайылаахтар ини-бии Тимофеевтар, Алабар нэһилиэгин дьаһалтата, өрөспүүбүлүкэтээби уонна улуустаагы хайыһар федерациялара, улуустаагы спорт управлениета, «Чурапчы» ТХПК, Дмитрий Коркин нотариальной хонтуората, улуустаагы үөрэх управлениетын профсоюзунан уо.д.а. биирдиилээн дьон олохтообут анал бириистэринэн, мэтээллэринэн наҕараадаланылар.

Бастыг сыбаарсыгы быһаардылар

Өрөспүүбүлүкэтээби «Бастыг сыбаарсыг» куонкурус 2011 сылтан сылын айы ытыллар. Быйылгы куонкурус Чурапчытаагы аграрнай-техническэй колледж төрүттэммитэ 5 сылыгар ананна уонна РФ сенатора Егор Афанасьевич Борисов бириһиһигэр ытылына.

Куонкурус икки категориянан араһан, икки түһүмэхтээх буолла. Бастагыга производственной үөрэхтэһин маастардара уонна тэрилтэ үлэһиттэрэ кытыннылар, иккисигэ – 18 саастарын туолбут күнүскү үөрэх устудьуоннара. Түһүмэхтэри ситиһиилээхтик ааспыттар квалификацияларын үрдэтэр быраабы ыллылар. Барыта 9 үлэһит уонна 4 устудьуон кытынна.

Чурапчыга күн-дьыл туруга

Кулун тутар
21 күнэ
БЭЭТИНСЭ

Кулун тутар
22 күнэ
СУБУОТА

Кулун тутар
23 күнэ
БАСКЫЫАННЫА

Кулун тутар
24 күнэ
БЭНИДИЭННЬИК

Кулун тутар
25 күнэ
ОПТУОРУНЬУК

Кулун тутар
26 күнэ
СЭРЭДЭ

Кулун тутар
27 күнэ
ЧЭППИЭР

-11° -29°

-9° -29°

-9° -29°

-8° -30°

-8° -24°

-9° -23°

-10° -22°

Коррупцияны утары муннах тэрилиннэ

Ил Дархан коррупцияны утары охсуһар үлэни сүрүннүүр хамыһыа муннааһын ытта. Муннаахха коррупционнай буруйу оноруу утары охсуһууга туһуламмыт үлэ түмүктэ-рэ уонна 2021-2024 сылларга өрөспүүбүлүкэ коррупция-ны утары оҥоруллубут былаан олоххо кириитин көрдүлэр. Өрөспүүбүлүкэ баһылыта быраабы арангаччылыр уонна контуруолуур уорганнарга регионга тустаах хайысхада холбоһуктаах үлэни ытталларын иһин махтанна.

Коррупцияны сэрэтэр уонна утары охсуһар санга ньыма-лары тобулан иһиэххэ наада. Мөлтөх өрүттэри булан, бөөр-гөтөн иһэр улахан суолталаах», — диэн Айсен Николаев бэ-лиэтээтэ.

Сбербаан салалтатын кытары сыллааҕы былаанын дьүүлэстилэр

Дьокуускайга Сбербаан өйөбүлүнэн өрөспүүбүлүкэ 2030 сылга диэри сыппаранан трансформациятыгар стратегическай сессия үлэтээтэ. Сессия кыттылаахтарыгар Ил Дархан туһаайан этиитигэр аныгы технологияны киллэрин чакчы дьон күннээҕи олоҕор туһалаах буолуохтааҕын ыйда.

«Биһиги сүрүн сымалбыт — 2030 сылга диэри болдьоххо эконимиккэ, социальнай эйгэҕэ, судаарыстыбаннай салайымыҕа сыппараны киллэрин Стратегиятын оҥоруу буолар. Ол быһымынан аныгы технологияда анаммыт хас биридир бырайыак, саха тылын искусствоннай интеллекка киллэрин эбэтэр хоту таһаары тизини ороскуотун аччаты буоллун, дьон олохун тупсуутугар көмөлөһүөхтээх», — диэтэ Ил Дархан.

Ил Дархан террору утары үлэлиир хамыһыа муннааһын ытта

Муннаахха суол-иис инфраструктуратыгар, тырааныспарга уонна энергетика улахан комплекстарыгар терроризмтан көмүскэллээх буолуу боппуруостарын дьүүлэстилэр. Ил Дархан Саха сириг тырааныспарын эбийиэктэригэр террористическай уонна диверсиялыр хабааннаах куттал суоһаабатын туһугар көмүскүүр сымалаах эбии сэрэтэр дьаһаллары ылынар тоҕоостообун бэлиэтээтэ.

Муннаах кыттааччылар терроризмтан көмүскэллээх буолууга, бэрээдэҕи кэһини уонна буруйу онорууну кыччатымга чопчу быһаарынылар ылыннылар. Ону тэҥэ анал байыаннай дьайыы кэмигэр сэрэхтээх буолуу эбии мээрэлэригэр ураты болҕомто уурулунна. Ил Дархан Аҕа дойду Улуу саринитигэр Кыйым 80 сылын көрсө туһааннаах боппуруос улахан суолталааҕын бэлиэтээтэ.

Мэйии уонна нейротехнология киинин бэрэстэбиитэллэрин кытта көрүстүлэр

Айсен Николаев Араассыйа федеральнай медико-биоло-гическай аабынстыбатын иһинэн үлэлиир Мэйии уонна нейротехнология федеральнай киинин бэрэстэбиитэл-лэрэ — биологическай билим дуоктара Всеволод Белоу-совы, мадиссинэ билимин дуоктара Галина Иванованы, Алексей Бойкону уонна Николай Шамалову кытта көрүс-тэ. Өрөспүүбүлүкэ баһылыта Дьокуускайга нейро билини-гэр кэмпириэнсийэ мытылаарыгар дойду бу эйгэҕэ тутаах учуонайдар кыталларын иһин махтанна. Саха сиригэр бу хайысхада сараламмыт дьонуннаах үлэ дьон олохун уһатар-га, неврологическай ыарыһалары үөрэтингэ, чинчийингэ көмөлөһүүн эттэ. Айсен Николаев кэспэтии кэмигэр анал байыаннай дьайыы кыттылаахтарыгар мадиссинэ уонна социальнай реабилитация боппуруостарыгар ураты бол-ҕомто ууруллан, бу хайысхада үлэ күүһүрүүн бэлиэтээтэ.

СӨ Ил Дарханын уонна Бырабыыталыстыбатын пресс-сулууспата.

Социальной хантыраак тирэх буолар

Тирэх. Социальной хантыраак бастакы хамыһыатыгар 55 сайаапка киирбититтэн 18 киһи өйөбүлү ыллылар.

Людмила ГОРОХОВА

Ааспыт 2024 сылга Чурапчы улуусугар 143 киһи социальнай хантыраакка илии баттаспыттара.

Ол иһигэр 21 — кэтэх хаһаайыстыбаларын сайыннараарга, 35 бэйэ дьыалатын арынара, 15 — үлэни көрдүүрү, 72 ы-арахан балаһыанньага түбэспит дьонго көмө бэриллбитэ. Уопсайа 25 мөлүйүөн 310 тыһынчагачтан тахса суумада хан-тыраак баттаммыта.

Социальной хантыраак — ыарахан балаһыанньада оло-ро-р дьон үлэ булуналарыгар, бэйэ дьыалатын арынан, салгыы атактарыгар туралларыгар, кэтэх хаһаайыстыбаларын са-йыннаран, дохуот киллэринэн олохторун уйгута тупсары-гар туһуламмыт бырагыраама буолар.

Хантыраагы соҕотох оло-ро-р киһи, кыаммат дьыа кэргэн ылыахтарын сөп. Дохуоттара хас биридир чилиэнигэр тик-сэринэн, тийинэн оло-ро-у алын кээмэйттэн намыһах буол-лаҕына, бэриллэр. Ол эбэтэр бири киһиэхэ 26 тыһ. 241 сол-куобайтан элбэх тиксиз суохтаах.

Бизнсийэлээх үлэтэ суох оло-ро-р, доруобуйаларынан хаач-чахтаах дьон анал бырагыраамалаахтар. Киһилэр дохуотта-ра тийинэн оло-ро-у алын кээмэйттэн 1,5 төгүл ылбыттан на-мыһах, ол эбэтэр 39 тыһ. 361 солкуобайтан кыра буолуохтаах.

Көмө кээмэйэ 500 тыһынчага диэри буолуон сөп. Хас биридир киһи балаһыанньата, бизнес-былаана көрүлэн көмө суумата тырыллар. Социальной хантыраагы киһи оло-ро-р иккитэ туһанын сөп.

Быйыл улууспутугар социальнай хантыраагынан бэйэ дьыалатын тэринингэ 29 квота, 10 мөл. 180 тыһ. солк. үп кө-рүлүннэ. Кэтэх хаһаайыстыбаны сайыннараарга — 11 квота, 2 мөл. 260 тыһ. солкуобай. Оттон ыарахан балаһыанньа-га түбэспит дьонго 18 квота, 2 мөл. 574 тыһ. 270 солк., үлэ көрдөнүүгэ 12 квота, 343 тыһ. 236 солк. көрүлүннэ. Доруо-буйаларынан хааччахтаах дьонго 3 квота, 1 мөл. 350 тыһ. солк., үлэтэ суох бизнсийэлээх дьонго 2 квота, 900 тыһ. солк. ананан кэллэ.

Кулун тутар 14 күнүгэр быйыл социальнай хантыраагы тырар хамыһыа бастакы көрүүтэ буолан ааста. Манна 55 сайаапка киирбититтэн 18 киһи бэрэбиэркэни ааста. Бэйэ дьыалатын арынымга 11 киһи, кэтэх хаһаайыстыбаны тэри-нэргэ 7 киһи бу күннэргэ хантыраактары баттаһахтара.

Ити курдук, уустук балаһыанньага түбэспит дьонго, дохуот киллэринэн олохторун тупсарыналларыгар туһу-ламмыт бырагыраама үлэлээн, тыа дьонугар тирэх буолар.

Ис сүрэхтэн тигиллибит харысхаллар арангаччылаатыннар

Людмила ГОРОХОВА

Анал байыаннай дьайыы са-баланыаһыттан Чурапчы дьо-но-сэргэтэ түмсэн, ис санаала-рыттан үгүс хабааннаах көмөнү оҥороллор.

Күн бүгүн Чурапчы нэһи-лиэгин уран тарбахтаахтара СӨ уус-уран оҥорууларын норуо-тун маастара Надежда Ахматова салалтатынан бизе харахтаах харысхаллары бэлэмни сыл-дьаллар. Хара фетр тагаска үрүн көмүс сабынан бизе харахтаах харысхалы быһаппалаан, оруо-буна салдааттар шевроннарын саҕа быһылаах гына кээмэй-дээн оҥорбуттар.

«Дьокуус-кайтан ийэлэр түм-сүүлэри-тэн Ньур-гуйаана Хоютано-ва миэхэ эрийэн: «Ба-йыаннай дьа-йыма сылдыар уолаттарбытыгар ымы наада, көмөлөһүөххүт дуо», — диэн көрдөспүтэ. Ону ылынан, «Умсулган» уонна «Силик» түм-сүүлэри кытта «Утум» норуот айымньытын дьыа-тэтигэр ха-рысхаллары оҥоро сылдыа-быт. Ымы илиинэн оҥору-лара ордух — ийэ киһи илиитин сылааһа, санаатын күүһэ оҥо-

лорбутугар тийэн харысхал буолуоҕа. Кулун тутар 25-26 күн-нэригэр Дьокуускайга киирэн туттарыахтаахпыт. Ким баадалаах «Утум» дьыа-тэтигэр калэн көмө-лөһөргүтүгэр ыгырабын. Кэлэр өттүгэр нэһилиэкпит тэрилтэ-лэрин кэлэктииптигэр маас-тар — кылаастары ытар бы-лааннаахпын», — диэн Надежда Прокопьевна санаатын үлэстэр.

Ийэлэр илиилэрин сылааһы-нан тикпит харысхаллара уолаттарбытын арангаччы-лаатын, күүс-сэмэ элтин. Саха итэҕэлин иҥэриммит куту бөөр-гөтөр харысхаллары уолаттарбыт олус сыаналымылар уонна кэтэ-һаллэр.

Видеоу
бу сыттан
кириит
кырыт

Петр Никоновка Николай Попов дакылааттыр. (ААЛТАР-ТУНДРИТЭ)

Баһарынай чаас састааба тизхиныкэтин кытта. (ААЛТАР-ТУНДРИТЭ)

Айылҕа аҕалар содулун туоратыыга бэлэм хайдаҕый?

Улууска — бу күннэргэ. Халаан уутун этэнгэ аһарыыга уонна ойуур баһаарын туоратыыга үөрэх ыытылынна.

Елена МАКАРИНСКАЯ

Сааскы халаан уутун аһарыыга уонна ойуур баһаары турар кутталлаах кэмгэр дьон олоҕо, доруобуйата айгырыан, тизхиныкэ сылдыар суола алдьаныан сөп. Ону кытта нэһилиэнньэлээх пууннар, олохтоохтор оксууну ылыахтарын сөп.

Ону сэрэтэр сымаллаах Арасыйа Ыксаллаах быһымайгы министриэтибэтин 2025 сыллаах сүрүн былааныгар олохуран, кулун тутар ыйга

ереспүүбүлүкэ үрдүнэн команднай-штэбнай үөрэхтэр ыытылаллар. Биһиги улууспутугар манньк үөрэх кулун тутар 17-18 күннэригэр буолла.

СӨ ЫБММ Сүрүннүүр салалтатыттан отдел начаалынньыга, полковник Петр Никонов оробуочай бөлөҕөр подполковник Максим Соломанин, ис сулууспа младшай сержана Андрей Диодоров киирэн, Чурапчыга үлэни сүрүннээтилэр.

"Улууспутугар икки күннээх үөрэх түмүктэннэ. Бастагы күннэ үөрэх быһымтынан икки суһал иһитиниэри киирбитэ. Ол курдук, "Мырылааҕа халаан

уута кэллэ" уонна "Арыылаахха ойуур баһаары турда" диэн. Үлэ түмүгүнэн хамыһыһа халаан уутун аһарыыга "хаачча-таммыт бэлэмнээхтэр", оттон ойуур баһаарын туоратыыга "бэлэмнээхтэр" диэн сыаналаатылар. Чурапчы нэһилиэгин дьаһалтата гражданской обороноһа, ыксаллаах быһыыга-майгыга исписалиистээхтэринэн, элбэх киһини түмүктэринэн хайдаһымнар. Иккис

күнгэ күүһү-кыабы, тизхиныкэлэри көрдүлэр, үчүгэинэн сыаналаатылар, сүбэ-ама биэрдилэр", - диэн улуус баһылыгын тутууга уонна архитектураҕа солбуйааччы **Афанасий Дьяковский** иһитиннэрдэ.

Иккис күнгэ Ньидьили түөлбөтигэр күүһү-кыабы, тизхиныкэлэри көрүүгө барыта 134 киһи, 48 тизхиныкэ кытынна. Бөлөх салайааччыта Петр Никонов хас биридир тэрилтэтэн дакылааттары иһиттэ, ыйытылары биэрдэ.

"Бүгүнгү үөрэххэ 12 үлэһит кэлибит, 4 тизхиныкэбитин аҕаллыбыт. Сааскы халаанга

бэлэмнэнэн, муус устарга бутотай тааспытын, кумах-гравий булгааһын таһан бүтэриэхпит. Булгааспыт резервэтин саппааһа 100 куб буолар. Эбийиэктэрибитигэр Кытаанах быһытыгар 60 кубу, Мугудайга уонна Таатта Уолбатыгар 60 кубу таһыахпыт. Халаан кэмгэр быстах кэмнээх постар үлэлиэхтэрэ. Чурапчыга 7, Тааттага 6 эбийиэккэ. Онон халаан уутун этэнгэ аһарыыга үлэ былаан быһыытынан баран иһэр", - диэн Чурапчытаагы мелиорация салайааччыта Николай Попов билиһиннэрдэ.

Ыччат политиката. «Муус устарга» ыччаттарбыт ситиһиилэринэн үөрдэллэр

Марфа ПЕТРОВА

Кулун тутар 17-22 күннэригэр Дьокуускай куоракка өрөспүүбүлүкэтээҕи «Муус устар» ыччат бэстибээлэ ыытылла турар. Улуустаабы ыччат исписалииһэ Алгыстаана Федорова салайааччылаах 73 киһилээх Чурапчы дэлэгэссийэтэ 20 куюкуруска кытта сылдыар.

Бу күннэргэ «Дохсун» спорт уорабайыгар фиджитал-футбол турнира уонна «50 лет Победы» спорт дыбарыаһыгар ГТО күрээс үгүс малдьааччыны түмтэ. Олус тынгааһыннаах күрэххэ биһиги хамаандаларбыт улуустарын чияһин ситиһиилээхтик көмүскээтилэр.

Фиджитал-футболга Чурапчыттан 7 киһилээх хамаанда икки күн устата үчүгэй оонньууну көрдөрөн, полуфиналга табыстылар. Манна үһүс миэстэ иһин Сунтаар улуулун хамаандатын кытта күрэхтэстилэр. Чурапчы хамаандата ФИФА-ға 2:0, хонууга 4:2 очукуолары ылан, эрэллээхтик кыайда. Түмүк

оонньууга Дьулуур Петров уонна вратарь Чадыл Попов чахчы да чадылхайдарын көрдөрдүлэр.

Фиджитал-футбол спорт саҥа көрүнгэр киирсэр. Саха сиригэр саҥа тарбанан эрэр күрэх диэтэххэ, сыыспаллыт буолуо. Футболистар бастаан ФИФА компьютернай оонньууга, онтон дьингээх хонууга тахсан күөн көрсөллөр.

Дьулуур Петров, Чурапчыттан сылдыар ХИФУ 2-с кууруһун устудьуона:

●●● Манньк састаабынан иккис сырыбытын күрэхтэһэбит. Бу иннинэ быһыл Намга ытыллыбыт «Кубок Пеле» кыттан, олус кыһымлаахтык хотторбулпут. Ол иһин бу күрэххэ үчүгэйдик бэлэмнэнэн кэлибит. Икки күн устата тынгааһыннаах киирсилэр буоллулар. Бастаан, хамаандалары 3 бөлөххө араарбыттар. Биһиги бөлөхпүтүгэр Горнай уонна Уус Майа хамаандалара бааллара. Бастагы күн киһилэри кытта күөн көрсүбүтү. Горнай хамаандатын 7:2

очукуонан кыайбыппыт. Оттон Уус Майалартан 4:6 очукуонан хотторбулпут. Оттон Горнайдар Уус Майалары кыайбыттар. Онон очукуонан биһиги бэйэбит бөлөхпүтүгэр бастаабыппыт.

Иккис күммүтүгэр Мэнгэ Хаҕалас хамаандатын кытта киирсибиппит. Манна ФИФА-ға оонньуубут быһааҕа диэххэ сөп, 3:2 кыайбыппыт. Оттон хонууга 0:1 хотторбулпут. Ону пенальтига вратарыт үс мээчиги таһаарбытын түмүгэр кыл мүчүү кыайбыппыт.

Полуфиналга Уус Дьаагы хамаандатын ФИФА-ға 3:2 кыайбыппыт, онтон хонууга 2:4 хотторбулпут. Ол иһин салгыы үһүс миэстэ иһин киирсии буолбута. Түмүк оонньуубутугар суитаардары кытта көрсөн, кыайан, III миэстэ буоллубут.

Саха сиригэр, чуолаан Чурапчыга фиджитал-футболу сайыһынарар тобосостоох. Манна спортсмен физической бэлэмэ эрэ буолбакка, цифровой сатабыла эмиз сыаналанар. Бу билигин кэмгэ олус наадалаах билии дии саныбын.

ГТО күрээсэр Чурапчыттан 8 киһилээх хамаанда кытынна. Бу үрдүк таһымнаах күрэххэ уопсайа 24 хамаанда биэс көрүнгэ — челночной сүүрүүгэ, сиртэн анныныыга, пресс хачайдааһыныгар, тардыныыга уонна наартаны ойууга кыахтарын уонна сатабылларын көрдөрдүлэр. Манньк улахан түһүлгэлэргэ кыттааччылар тэн сорус кыахтаах буоллахтарына, төһө да эппиэтинэстээх, уопуттаах судьуйа үлэлээтэр, мөккүөрдээх түгэн үөскээччи. Чурапчы уонна Дьокуускай хамаандалара олус тынгааһыннаахтык кииристилэр. Сүүмэрдир түһүмэххэ биэтэккэ 10,51 уонна 10,56 мүнүүтэ арыттаах кэлбиттэрэ. Оттон финалга 9,56 уонна 9,53 мүнүүтэ арыттаах көрдөрүүнү ситиһэн, Чурапчы иккис миэстэ буолла. Үһүс-Бүлүү улууһа. Манна малдьааччылар этэллэринэн, видеога устубуттарыттан да көрдөххө, Дьокуускай хамаандата сиртэн анныныы көрүнгүн хаачыстыбата суохтук толорбут. Бэлиэтэни эттэххэ, ГТО күрээдин уустуга диэн — кыттааччы хас

биридир көрүнгү уһулуччу үчүгэйдик толоруохтаах. Ол эбэтэр табыллыр диэри хос-хос оноруохтаах. Онуоха Дьокуускай хамаандатын сорудаҕы толорор хаачыстыбата учуоттаммаҕах. Ол да буоллар, бары спортсменнар кыайардыы онгостон, бары баар кыахтарынан күөл көрүстүлэр.

Александра Барашкова, Хатылы нэһилиэгин ыччата:

●●● «Муус устарга» иккиспин кыттабын. Кыайардыы, турукка киирэн кытынныбыт. Сүүмэрдир бастагы түһүмэххэ бастыг көрдөрүүнү ситиһэн, финалга ааспыппыт. Манна Дьокуускай хамаандатыттан 3 сөкүүндэнэн хотторон, иккис бочуоттаах миэстэни ылыбыт. Ыалдьааччыларбытыгар махтанабыт — өйөбүл баара олус үчүгэй.

Ити курдук, Чурапчыбыт эдэр спортсменнарыгар үрдүк таһымнаах күрэхтэһиилэргэ ситиһиилээхтик кытыбыттарынан, истигник эбэрдэллэбит! Инникитин да кыайылар кэлэ турдуннар!

Тыл бэлиитикэтигэр уларыйыылар киирэн эрэллэр. Өрөспүүбүлүкэ төһө бэлэмнээбэй?

Тыын боппурус. Омукка манньк тыын суолталаах кыһалҕаны толуйсарга аһаммыт федеральнай сокуон барыла бары өттүттэн сиһилии, дьонуннаах дьүүлэһиини эрэйэр

Арасыйа Федерациятын Конституциятыгар кирибит тигэх уларыйыылар кэнни-кэлэрттэн олохтоох норуоттар, чуолаан нуучча тылыгар, атын да тыллар дьылҕаларыгар өр сылларга сабыдыллаах буоларга туһайылар дьаһаллар бэлэмнэнэллэр, сорохторо хайыы үйэ ылыныллан, үлээн эрэллэр.

Билигин Госдумага Арасыйа судаарыстыбаннай тылын туһунан, үөрэх туһунан, онтон да атын туһаннаах сокуоннарга уларытыылар оҥоһуллаллар, үөрэх тэрилтэлэригэр, оскуолага биер кэлмнэммит (халыыптаммыт) учебниктар, бырагыраамалар бэлэмнэнэллэр. Олорго барыларга олохтоох тыллар дьылҕалара, төрөөбүт тыл баар буолуутун, тэг быраабын, төрөөбүт тылы үөрэтти, төрөөбүт тылын үөрэти, төрөөбүт тыл эйгэтин харыстааһын уонна ити-лэри судаарыстыба өттүттэн өйөөһүн, мэкциэлэһин тула дьүүлэһин, мөккүөр сытыырхайан иһэр. Чуолаан, саха тыла уонна Саха сиригэр олохтоох хотуту омуктар тыллара инни-китин федеральнай сокуонунан хайдах мэкциэлэнэр буолуохтаахтара олохтоох дьону улаханньк долгутар.

Соторутаагыта бу хайысхага Дойду Бэрэсидьиэнэ В. В. Путин Арасыйа Федерациятын Бырабыыталыстыбатыгар «Арасыйа Федерациятын норуоттарын тылларын туһунан» саҥа сокуону бэлэмниргэ сорууда бизэрдэ. Сорууда быһымынан саҥа сокуон барыла адыас кылҕас кэм иһигэр оҥоһуллан, бу дьыл ыам ыйыттан хойутаабакка, Судаарыстыбаннай Дума көрүүтүгэр кириэхтээх дьон буолла.

Санатан эттэххэ, үүт-үккү манньк ааттаах сокуону 1991 с. күһүнүгэр Арасыйа оччотуу Урдүгү Сэбиэтэ ылынан турар. Билигин ол сокуон үлэлиир. Саҥа сокуон ылынылар түгэнигэр, «эргэ» сокуон үлэлээн бүтүүхтээх. Онон саҥа сокуон ылынынааһына, кэлэр өттүгэр Дойдуга олохтоох омуктар тылларын дьылҕатын быһаарар сүрүн докумуон суолтатын ылынааһа.

Ил Түмэн бастакы вице-спикерэ Александр Жирков этэринэн, оччотугар саҥа оҥоһуллар сокуонга сокуоннай мыйгыты үөскүүр:

1. Саҥа оҥоһуллар тыл туһунан сокуон барыла, урукку 1991 с. сокуонга тэҥнээтэххэ,

саганы тугу эбэрий?

2. Саҥа оҥоһуллар сокуон барыла Арасыйа олохтоох омуктарын тылларын сокуон өттүнэн харыстааһыны, ол иһигэр бары тыллар тэг бырааптаах буолууларын мэкциэлэһини күүһүрдэр дуу, мөлтөтөр дуу?

3. Урукку, 1991 с. ылыныллыбыт сокуонга эбии биһиги саҥа сокуонга тугу туруорсуохтаахпыт?

Биллэн турар, омукка манньк тыын суолталаах кыһалҕаны толуйсарга аһаммыт федеральнай сокуон барыла бары өттүттэн сиһилии, дьонуннаах дьүүлэһиини эрэйэр. Ол эрэри, сокуон барылын оҥооччулар этиилэринэн, дьүүлэһингэ бириэмэ суох. Быылгы дьыл ыам ыйыгар сокуон барыла оҥоһуллан бүтэн. Судаарыстыбаннай Дума көрүүтүгэр кириэхтээх. Өрөспүүбүлүкэ, атын да субъектарга саҥа сокуон барыла сыччаах буолунньу 28 күнүгэр, бээтинсэ, эрэ тизирдилинэр. Эбнитин хайыы үйэ кулун тутар 6 күнүттэн хойутаабакка этиилэргитин түмэн мыйгыты дьон соруудаах. Өрөбүллэри аахпатахха, 3 үлэ күнэ...

Өрөспүүбүлүкэ олохтоох омуктарга тыын суолталаах буолуохтаах федеральнай сокуон барылын кытта үлэһэ Ил Түмэн бастакы вице-спикерэ Александр Жирков ылыста. Кини көүлээһининэн Өрөспүүбүлүкэ Бырабыыталыстыбата, наука, уопастыбаннай эйгэ бэрэстобинтэллэрэ кыттылаах дьүүлэһини тэриллэн, сокуон барыларга өрөспүүбүлүкэ өттүттэн бастакы этиилэр оҥоһуллан, бодьоммут кэмиз Москвага

мытылынылар. Салгы, өрөспүүбүлүкэ бөлөҕө кулун тутар 11 күнүгэр Арасыйа Федерациятын Бырабыыталыстыбата тэрийбит сокуон барылын дьүүлэһэр мунньагар кытынна. Мунньахха Арасыйа өттүттэн сенатордар, Дума дьокутааттара, министиристибэлэр салайааччылары, Арасыйа Наукаларын академията, оттон Саха сириттэн Александр Жирков, Бырабыыталыстыба Бэрэсэдээтэлин солбуйааччы Сергей Местников, Ил Түмэн дьокутааттара Афанасий Владимиров, Антонина Григорьева, министирдэр Гаврил Кириллин, Афанасий Ноев, тылы харыстааһыга үлэлиир уопастыбаннай тэрилтэлэр салайааччылары кытыннылар.

Мунньахха Саха Өрөспүүбүлүкэти аатыттан Александр Жирков тыл эттэ. Ил Түмэн бастакы вице-спикерэ саҥа сокуон барыла билигин үлэлиир турар сокуонга туох да эбиини киллэрбэтэбин, төттөрүтүн, олохтоох норуоттар тылларын харыстааһын, мэкциэлэһини мөлтөтөр гына оҥоһуллубутун бэлиэтэтэ. «Ситэ толкуйдамматах, ситэтэ суох, Арасыйа норуоттарын тыллара тэг бырааптаах буолууларын уонна көңүл сайдыыларын хайдах мэкциэлиирэ ыйылыбатах сокуон барыла биһигини улаханньк дыксийнэрэр, — дьэтэ Александр Жирков. — Өскөтүн уларыттылабыкка ылынылар түгэнигэр, саҥа сокуон кэлэр сылларга Арасыйага олохтоох омуктар тылларын тэг бырааптарын уонна көңүл сайдалларын саған мэкциэлиир уонна онуоха олоһуран элбэх омуктаах Арасыйа норуотта-

рын икки ардыгар тэг сыһыаны олохсугарга анаар соругун кыйан толоруо суоҕа. Билигин барылга ити көстүбэт».

Салгы Александр Николаевич федеральнай сокуон барылын дьүүлэһингэ бодьоммут кэми уһатарга, сокуон барылын сиһилии ырытан, көстөн турар итэҕэстэри туоратан баран хат көрөргө этии киллэрдэ. Дьүүлэһини түмүгүнэн ити этии өйөмүт курдук буолла да, түмүк быһаары хайдах буолара биллибэт.

Сокуон барылын оҥооччулар «Арасыйа норуоттарын тылларын туһунан» сокуон барылын хайы-үйэ 50-тан тахса субъект, ону таһынан Арасыйа сорох министиристибэлэрэ өйөөтүлэр дьин иһитиниэрдилэр. Ол тынан баран кулун тутар 11 күнүгэр буолбут дьүүлэһингэ хас да сенатор, Судаарыстыбаннай Дума дьокутааттара (Саха сириттэн биер да дьокутааппыт кыттыбата), Арасыйа хас да министиристибэтин салайааччылар, Арасыйа Наукаларын академиятын салайтата, субъектартан Татарстан уонна Саха сирэ сокуон билигин барылыгар үгүс уларытыылары туруорустулар. Ол аахсылыах тустаах.

Биһиги өрөспүүбүлүкэбинигэр олохтоох норуоттарга, омугуттан тутулуга суох, бу сокуон улахан дьайыылаах буолара туох да саарбада суох. Онон, өрөспүүбүлүкэ салайтата туруорсуутун үгүс научнай, уопастыбаннай тэрилтэлэр, тыл эйгэтин үлэһиттэрэ, төрөөбүт тылы туруорсааччылар бөлөхтөрө өйүүллэрин биллэрдилэр. Суруйуубут түмүгэр итинниг этиилэртэн сорохто-

рун кылгатын бэчээттибит. Хаһыат «Арасыйа норуоттарын тылларын туһунан» сокуону дьүүлэһини, ылыны хайдах барары саҥааччыларга тирээрден иһиэҕэ.

Иван Шамаев, «Саха Конгресса» уопастыбаннай түмсүү салайааччыта: «Билигин үлэлиир турар 1991 с. ылыныллыбыт сокуон туох да улахан дьингэ суох. Онон, Александр Жирков этэрин курдук, саҥа сокуон барыла Арасыйа норуоттарын тылларын тэҥнэ сайыннараарга туох да саганы киллэрбэтин быһытынан, манньк баарынан ылынынааһына даҕаны туһатынааһар хоромньута ордук буолуоҕа».

Вилеяна Никитина, «Ийэ тыл кэскилэ» Өрөспүүбүлүкэ-тээҕи хамсааһын салайааччыта: «Арасыйа омуктарын дьылҕаларыгар олус суолталаах тыл туһунан сокуон саҥа барылын биһиги, тыл актыбыыстара, долгуйа ылыныбыт. Хата, Ил Түмэнтэн Александр Жирков түгэни куоттарбакка, өрөспүүбүлүкэ салайтатын, уопастыбанньктарын санаатын түмэн, Арасыйа улахан мунньагар тизэрдэр кыагы булан, үлэни ыппыта улахан хардым буолла. Бу мунньахха 2 регион тыл эттэ: татардар уонна сахалар. Онон салгы үгүс түмүктээх үлэ барыа дьин эрэллээхпит».

Алла Ноговицына, «Саха тыла 400» түмсүү кыттылааҕа: «Хомойуох иһин, сокуон барыла билигин турутунаан ситэтэ суох — баар сокуон сорох нурмалара кирибэтэхтэр. Арасыйа омуктарын тылларын туттар эйгэлэрэ чопчу суруллубатахтар, сокуон барылын оҥооччулар атын сокуонга ситэнэр ньыманы туһаммыттар, 150-ча омук дьылҕатын быһаарар сокуон итинниг суруллара табыллыбат. Арасыйа омуктарын тылларын туһунан саҥа сокуон барылыгар билигин сокуон өр кэм үлэлээн килбит, олоххо кирибит нурмалара хаалыахтаахтар».

Евгения Михайлова, М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илигин федеральнай университет Бэрэсидьиэнэ: «Сокуон барыла Арасыйа Бэрэсидьиэнэ В. В. Путин бу сокуону оҥорор туһунан соруудаар сеп түбэһпэт өртүгэрдээх. Уопастыбан, сокуон барылын оҥооччулары уларытан, сокуону оҥорор үөрүйэх Бырабыыталыстыба уонна Дойду сокуону оҥорор уорганнарыгар итэҕэйиэххэ».

Ил Түмэн пресс сулууспата.

Чурапчыттан үүммүт суруйааччылар

Литература мунуга. Быйыл саха литературата төрүттэммитэ 125 сылыгар анаан улууспутуттан тахсыбыт суруйааччылары билиһиннэрэбит.

Чурапчыбыт улууһа саха тылынан уус уран-айымны, литература сайдыытыгар биллэр-көстөр оруллаах. Элбэх олонхоттар, тойуксуттар, суруйааччылар олохтон, айар үлэ аартыгын дабайбыт дойдулар буолар.

Кинилэр хас биридинлэрэ тус-туһунан айылгылаахтар, айар куттаахтар. Элбэх ситиһинилэр дээхтэр, наараадалардаахтар. Бүгүн хаһыакка кинилэр кимнээхтэрин, сүрүн айымныларын билиһиннэрэбит.

Былыр сурук-бичик үөскүү илигинэ, олонхоттар, тойуксуттар, ырыаһыттар, чабырдахыттар, кэпсээннэйтэр дьон-сэргэ биһирэбилинэн туһаналлара. Иллэн кэмнэригэр, ордук кизэ көмүлүөк оһохторун иһингэр мустан сэлэн-сэппэн ыраатара. Ыгырыга сылдьаллара, кинилэр каллэхтарина, чугастааһыаллар мустан истэллэрэ, улахан сэргэхсийи буолара.

Биһиги Чурапчыбыт улууһа чулуу олонхоттарынан, тойуксуттарынан биллэрэ. Ол курдук, Иннокентий Теплоухов-Тимофеев, Пелагея Терютина – Ырыа Ымычаан, Николай Хомподоов – Күндү Бытык Күндүбэй, Константин Федоров – Көскөй Көстөкүүн, о. д. а. кизгиринэн ааттара ааттанара. М. А. Герасимова, Е. Н. Протокопова, Н. Анисимов, К. В. Тарабукина хомуйан онорбут «Чурапчы олонхоттара» кинигэ кинилэри утумнааччылар 239 киһи киллэриллибит.

Кизн туттар норуодунай суруйааччыларбыт

Василий Сергеевич Соловьев – Волот Боотур (1915-1993сс.) – «Хомурахтаах мин дойдум», «Сырдык мичээрдэр», хоһооннор хомурунньуктарын, «Сааскы дыбардар», «Уһуктуу» романнар ааптардара.

Василий Семенович Яковлев – Далан (1928-1996 сс.) –

«Дьикти саас», «Аар тайдам суугуна», «Тэппэй боччумур» сэлэннэр, «Хотугу номохтор», «Кэриэс ымыаа» кэпсээннэр, «Тулаайах оҕо», «Тыгын Дархан», «Дьылдам миэнэ», «Бүтэй Бүлүү» романнар ааптардара.

Василий Назарович Егоров-Тумарча (1935с.) – «Кырыктаах таас» сэлэн, «Өрөһүнүү» романнар, «Олох ситимэ» сэлэн ааптардара.

Семён Андреевич Попов – Сэмэн Тумат (1944с.) – «Муора арытыгар олох», «Туундара оһоҕо», «Иэс төлөнүүтэ», «Батыһыннарылылаах биз» кинигэлэр о. д. а. айымны ааптара, Саха билинилээх дьоннорун, суруйааччыларын, үлэлэрин сырдаттыга, ырытыга, чиничийигэ элбэх суруйуулаах.

ССРС, Россия суруйааччыларын сойууһун чилиэннэрэ

Семён Степанович Яковлев – Эрилик Эристиин (1982-1942сс.) «Суорума суолламмыт» пьеса, «Вассабык Тиэхээн» поэма, «Тулаайах Уйбаанчык» поэма, «Буура Дохсун» олонхо, «Революция уолаттара», «Ай-малҕан», «Кэриэс туолуута» сэлэннэр, «Маарыкчаан ыччаттара» роман ааптардара. Талыллыбыт айымнылар туһунан кинигэнэн тахсыбытара.

Михаил Федосеевич Догордуров (1906–1981сс.) – «Аныгы Лонкууда», «Александр Сергеев» сэлэннэр, «Кытыастар кыым» кэпсээннэр, «Үс моһол» кэпсээннэр ааптардара. Талыллыбыт айымнылар туһунан кинигэнэн бэчээттэммиттэрэ.

Георгий Митрофанович Васильев (1908-1981 сс.) – «Айхал эйиэхэ, аар тайга» поэтический сэлэн, нууччалык-сахалык поэтической тылдьыт, монографиялар ааптардара. Нуучча поэтарын элбэх айымныларын сахалык тылбаастаабыта.

Степан Афанасьевич Саввин – Күн Дьырибинэ (1903-1970 сс.) «Тураах тойуга, сахсырҕа сахсаана», «Үгэлэр уонна хоһооннор», «Үс үгэ» кинигэлэр ааптардара. Талыллыбыт айымнылар туһунан кинигэнэн бэчээттэммиттэрэ.

Николай Дмитриевич Слепцов-Туобулаах (1912-1964сс.) «Селькор Сэмэн», «Патриоттар», «Алмаастаах тайҕа», «Чаранга» пьесалар ааптардара.

Гаврил Иванович Макаров – Дьон Дьаҕылы (1914-1956сс.) – «Кыайдыбыт», «Төрөөбүт күүлэбэр» хоһооннор, «Сахам сиригэр саас иһэр» хоһооннор, поэмалар, А. С. Пушкин «Евгений Онегин», М. Ю. Лермонтов «Мцыри», А.Т.Твардовская «Василий Теркин» поэмаларын тылбаастаабыта.

Алексей Спиридонович Бродников (1917-1998сс.) – «Күөх чаранга», «Кулун туйаҕа», «Сиккиэр», «Хочо хоһоон», «Этигэн хомус», «Күөрсуннаах оһоҕо», «Кыраайа көт», «Кынаттаах атым», «Айылгы туонабар» хоһооннор, «Арыллыбыт аартык», «Көмүскэ уута» романнар, «Үчүгэйиэн, дойду сирэ» документальный сэлэн, кэпсээннэр, очеркалар ааптардара.

Степан Феоктистович Софронов (1922-1980сс.) – «Оччугуй Оччут», «Бүгүн», «Сибистэ сэлэнэ», «Бэлэх», «Дьоллоох дойдубар», «Көмүс чыгычаахтарбар» «Күн орто кэннигээн» хоһооннор, «Кизн туттар дьоммут» очеркалар хомурунньуктарын ааптардара. Элбэх айымнылары тылбаастаабыта.

Иван Егорович Федосеев – Доосо (1927-2003сс.) – «Таммах уу», «Харыйа», «Айанныт санаата», «Чороонноох сэргэ», «Дабайы» хоһооннор, «Хотугу хоһууттар», «Ааттарын киртиптэтэхтэрэ», «Күн мичээрэ» кэпсээннэр, «Холорук» исторический сэлэн ааптардара.

Василий Васильевич Яковлев (1934-1994сс.) – «Угары саһарҕа кыһар» хоһооннор, «Өрүстөр кирбиилэригэр», «Уот иһиттэ», «Кэрэхтээххэ» романнар, «Сарданга ардаҕа» сэлэн ааптардара. Борис Лукин «Ойуун өлүүтэ» айымнытын тылбаастаабыта.

Семён Романович Данилов – Роман Данилов (1935-2008сс.) – «Сыыс кымыс» чабырдах суруйан айар үлэтин саҕалаабыта. «Киһи миэхэ – аан дойду», «Аныыах, көмүс сэргэни», «Ум-сулдан», «Махтанабын кымыска, дьахтарга», «Табыста ый кылбаара», «Сылаас тыын», «Сэллээбэт салиннэн», «Көннөрү да кэпсээм, күлүүм» «Ыллым икки тылынан» хоһооннор хомурунньуктарын ааптара.

Василий Егорович Петров – Айыл (1948-2013сс.) – «Сир астар», «Олбуор олохтоохторо», «ҕаптал ырыалара», «Алаас кыһа», «Кынаттаах санаа», «Тулдукчаан», «Аймаһыйбыт хатыннар далбаатаһа хаалбытара» хоһооннор хомурунньуктарын ааптара.

Павел Петрович Федоров – Сомоҕо (1950) – «Ол ыгырар тырымнас уоттар», «Сүрэх сөбүрүйбэт ийинитинэн», «Дууһа кыланыта», «Дьонум, ыччатым туһугар», «Умнулубат дьикти саас оҕолоро», «Суол – сайдым төрдө», «Боотур Уустан Ил Дархан», «Түүнүгү куорат», «Барҕа махтал, Чурапчы дьомуттан», «Алаас ырыаһыта – Айыл поэт» кинигэлэр ааптардара.

Аркадий Максимович Дорофеев – Улдьаа Харалы (1951) – «Бүтүн оноруулаах дьон», Күүгүлүбэтэх көрсүһүү», «Иитиэх уол», «Киһи-хара буолаары» сэлэннэр ааптардара.

Аграфена Гаврильевна Кузьмина – Айаана (1985с.) – «Быстах санаа туруга», «Суккун сон», «Бытыгын быһа үктүөр диэри» кэпсээннэрэ эдэр суруйааччылар хомуруннуукарыга киирбиттэрэ. «Киһи сүрээсэ бэрт чараас» кинигэ ааптара.

Рустам Николаевич Казенкин (1985с.) «Санаа ситимэ», «Олук тыл», «Таас тойуга» хоһооннор хомуруннуукарыга «Сааһа суох сүрэх ырыата» кинигэ ааптара.

Ольга Андреевна Янцен-Фролова (1980с.) – «Звук» «Фаминор» «Белое дыхание», ону таһынан 2018 с. «Кынаттаах тыллар» үс эдэр суруйааччы хомуруннуугар, «21 үйэ 21 эдэр суруйааччыта» хомуруннуука, уо.д.а. бэчээттэммитэ. Ырыа буолбут хоһооннор – «Мин алам»

(Байбал Сэмэнэп мел.), «Хайаан да эйгин булуоҕум» (Афанасий Татаринов мел.), «Оргуһуохтаах кыыс», «Үлэ үөһүгэр таптаа» мюзикл ырыалара, «Белый ангел тундры» кинигэ сингл (Дарья Лаврова мел.), уо.д.а.

Александра Степановна Константинова – «Санньаар олох», «Мин эйгини таптыбын», «Эйгинэ суох», «Олох устар, устар» хоһооннор, «Ис сүрэхтэн», «Олох лоскуйдара» кэпсээннэр ааптардара.

Саха сириг суруйааччыларын сойууһун чилиэннэрэ

Римма Иннокентьевна Корякина – Хотууна – «Таас Дьааҥы кыһабын», «Алгыстаах айаным», «Ийэ тылым сүмэтэ», «Мэник бичиктэр», «Уу чукучуктарга», «Ыра санаам ытарбата», «Итэҕэй, түүд этэ», «Көмүс көһүө остуоруйалара», «Үргүүк былыт быһынан», «Саҥа хаарга ким хаамта?», «Таас кэмпизт» хоһооннор кинигэлэрин ааптардара.

Гаврил Иннокентьевич Адамов – «Үтүө баҕа санаам мизэ», «Олох, таптаа, арыгы», «Оло – төрөппүт дьоло» хоһооннор, «Быыбар, быыбар» кэпсээннэр, «Дылбардаах дьылҕа» сөһөн ааптардара.

Михаил Павлович Гоголев – Долгун – «Өбүгэ үгэһэ», «Өбүгэм үгэһигэр сүгүрүйэн», «Этиггарини», «Булчут Дьөгүөссэ кэпсээннэрэ» кэпсээннэр, «Ойуур кыһа» сөһөн кинигэлэрин ааптардара.

Борис Петрович Горохов – Бээди Уола – «Таптаабын сурукка тиспитим», «Мизэх киирбит санаалар», «Иэйэн эппит тылларым» хоһооннор кинигэлэрин ааптардара.

Егор Егорович Картузов – Чоруун – «Адырдалыын хап-

сыһы», «Гурий Турантаев – Борогон обонньор», «Сунтаар сорсунаах булчуттара», «Көстүбэт киһи кистэлэнэ» кэпсээннэр кинигэлэрин ааптара.

Райса Спиридоновна Сибирякова – Аайа – «Маннайгы уруок», «Уһаабыт сааскы түүн», «Сир симэтин ыһаада», «Учуутал» кинигэлэр ааптардара.

Ульяна Ивановна Бурнашева – Уйана дьахтар аймах, дьэ кэргэн сыаннастарын, таптаа туһунан тизмэлэргэ хоһооннор «Мүрү саһардата» хаһыакка, «Үйэ», «Чолбон» сурунаалга бэчээттэнэллэр. «Ытыс тыаһа – сибэккилэр», «Сырдык сүүрээс дьиримигэр», «Дьахтар тойуга», «Кустук өгнөөх кулунчук» уо.д.а. кинигэлэр ааптардара, хас да өйдөбүннүк кинигэ ааптара.

Николай Николаевич Аржаков – Боло Уус – «Үтүө аатын ааттана туруо», «Былыргы былдьаһыктаах дьыллартан саха боотурун сөбө-сэбиргэлэ», «Амынныкы мичээрэ» хомус уустарын күрээ, «Дьоруой Мааса», «Уһанын абылаһа», «Күн дьон» кинигэлэр ааптардара.

Борис Николаевич Попов – Барылбан – «Олох поэзиятын туһунан», «Киһи дьон-сэргэ ортотугар», «Киһи сыһыаныгар кэрэ туһунан», «Дьоннор сыһааннара» кинигэлэр, «Быгэ эрэллэх дьон», «Литературада сангалы көрүү» литературнай кириитикэ кинигэлэр ааптардара. Элбэх монографиялара, ыйынныктара бэчээттэммиттэрэ.

Варвара Платоновна Семанова – Байбаралаах Балбаара – «Көтүөм этэ күөрэччи көңүл ырыа аргыстаах», «Олохтон ончото», «Айаннышпын мин эмиз», «Байбарабын тэнитэн» кинигэлэр ааптардара.

Николай Николаевич Аржаков – Боло Уус – «Үтүө аатын ааттана туруо», «Былыргы былдьаһыктаах дьыллартан саха боотурун сөбө-сэбиргэлэ», «Амынныкы мичээрэ» хомус уустарын күрээ, «Дьоруой Мааса», «Уһанын абылаһа», «Күн дьон» кинигэлэр ааптардара.

Бэлэмнээтэ Алексей Слещев.

Айар аргыс

Сүөһү кутун көрдөрбүт

Анна ЗАХАРОВА

Уос номоҕо буолан хаалбыт былыргы үһүээннэр, кэпсээннэр, номохтор, араас түбэлтэлэр устар олохпугар элбэхтэр.

Ону истэн, тылыттан-тылыгар түһэрэн уу сахалыы кэпсир ураты: дьолурдаах дьон – сээркээн сөһөннүтэр билигин кэмгэ сэдэхтэр. Хатылы нэһилиэгин олохтооҕо Петр Ильич Максимов – онуку дьонтон биридэрэ. Киһи олоххо буолбут араас түгээннэри, номохтору, үһүээннэри уутуйан олон кэпсээтэгинэ, ханнык баҕарар киһини умсугутар. Ол ураты дьолура ийэтигэр Татьяна Ивановна Иустиноваттан бэриллбит. Киһи уолун батыһыаннара сылдьан үлэ-хамнаста уһуйара, ол быһыгар урут дьонтон истибит үһүээннэрин, номохторун, бэйэтэ түбэспит түгээннэрин кэпсиэрэ. Калин уола Бүтүр улаатан да баран, ол уос номоҕор хаалбыт кэпсээннэрин ийэтигэр чингэтэн ыйытабына, бири да түгэни уларытан көрбөккө, бири да тылы сыыска түһэрдэ кэпсирин сөбө саныыр.

Онон Петр Ильич ийэтит-

тэн истибит бири дыкти үһүээннэр мизэх кэпсээбитин бэйэтин тылыттан ааҕаччыларга тирдэрбин.

“Ийэбинэн эһэм Уйбаан Үстүүнэп Ат Баайбыкка сайылык-танан, Бабаҕа Бүтэй Түгэрдэ дьон сиргэ кыстаан, дьэһэлэнэн-уоттанан олохтоттара. Хос эһэм Никитэ Үстүүнэп Өлөөн уонна Мотуруона дьон биригэ төрөөбүт балтылардааҕа үһү. Өлөөн Соловьев дьон киһиэхэ эргэ тахсан, хоту алаастарга олохтот. Калин сааһыран баран бэттэх көһөн кэлбит. Ол эмээхсин отолот эбит.”

Ийэм оло эрдэбинэ, биридэ эдьийэ Өлөөн: “Сайылык алаастыгыгар Тураахтаахха бара сылдыах эр”, – дьон көрдөһөн илдьэ барбыт. Онуоха онуманы кэпси-ипси, хааман иһэн, ылык суол кытыгыгар турар суон тиити көрдөрбүт уонна “Мин эдэр эрдэппинэ, бу тиикэ сүөһүлэр куттара баара. Билигин баалара эбитэ дуу, көрүөхпүн баҕарабын дуу?” – дьон ыйытты. Арай ийэм ол тиити көрдөһүнэ, аллараа өттүнэн мас үөнэ сизитин курдук кыра дьөлөҕөс баар эбит. Онуоха, эдьийэ ханнык эрэ оту үргээн ылан ботугураабыт. Ийэм дьэ, кулгаах-харах буолан олон көрбү-

тэ – тиит дьөлөҕөһүтүн кымыр-даҕастааһын мэнэй муостаах, туйахтаах, кутуруктаах кыпкыра 10-ча ынах кэннилэринэн хааман тахсан баран, төтөрү иннилэринэн хааман киирэн хаалбыттар. Эдьийэ олору көрөн “Билигин да баалар эбит” дьон санга аллайбыт. Ол дыкти түгэни ийэм кырдылар диэри курутун сөбө кэпсиэрэ. Ол эдьийбит отолот, улахан эмчит эбит. Эдэр сылдыан, ныйэрбэтинэн малдыбыт Протопопов дьон киһини эмтээн үтүөрдүбүтүн туһунан кэпсиилэр. Онон ол киһи чугас дьон улаханых махтаналлара үһү.

Оттон хос эһэм Никитэ бири балта Мотуруона дьон дьахтар кестэр дьүһүнүнэн аакка-суолга киирбит олус кыраһыабай дьахтар эбит. Бастагы кэргэнэ эдэригэр олбут, кинигэтэн бири оҕоломмут да, кыратыгар “төннүбүт”. Калин Бэйис Хатылыны (билигинин, Кында, Болто-но эгэр) тарыммит Сивцев дьон киһи уолугар иккис ойох буолбут. Ол кинээс Сивсеп Сылаң Бэрэтигтэн төрүттээх, эдэригэр дьадаҥы киһи эбит. Киһи баай, сэмиз малларга көһө сылдьан үлэлиирэ үһү. Арай биридэ, ол курдук сылдьан, удаан өтөдүн

сириг хоруппут. Онон суһа-тын туохха эрэ хайа тартарбыт. Көрбүтэ – кыһыл көмүс манньааттар оронон тахсыбыттар. Онуоха оҕус сизээр уолун “Суһабыт алдьанна, сүтэтэ көрдөө” дьон албыннаан ыалларыгар ыппыт. Ол кэмгэ көмүстэрин кистээбит. Бастаан утаа, удаа-на түүлүгэр киирэн “Көмүстөр-бин ылан баран, аал уоту аһатан ааппын да ааттаабытын” дьон эрдэдири эбит. Онон бука-тын да илэ кэлэн, балаҕаныгар олохун үлэһин бүөлүү олон кэбиһэрэ үһү. Онон буруота балаҕанын иһигэр оксон, эрдэ-дизэрин туһунан кэпсиилэр. Калин Сэбискэй былаас төрүт-тэнигигэр ол киһини, уолун дуу, сизини дуу бассабымтар дьууктаабыттар. Ийэһе ынан Мотуруона Мэлдэхсигэ барбыт. Онон тийэн Маасыла дьон хос ааттаах обонньорго эргэ тахсан, олохсуйан олохтута үһү.

Ол эдьий эмиз улахан айда-рылаах көрбүөччү эбит. Калин сааһыран баран сизе быраатын, мин эһэбин Уйбааны, ынырта-ран: “Өлөрүм чуҕааһа, кэлэ-ниң үгүөхпүн туттар”, – дьон көрдөспүт уонна бири ынаҕы икки бизин анаабыт. Ол тийэ сылдыбытыгар, Мотуруона эһэбин иккис дьылдатын көрүүлээн бирибит: “Соторуан өлөрүм көрбөтүм. Адыах сы-лынан кэргэн ылан. Кинигэтэн хас да оҕолонун эрэри, чорон

сөбөтөх бири эрэ кыыс ордон хаалыһы. Баттах быһынан көрө сылдыар сэрбэйбит кыыс-чаанын 10-ча сааһыгар сүөһү-аһын эстиһи. Хоруйан эрдэ-мунгу эгээргинэн тэлиэвин”, – дьон эппитэ үһү. Ол туһунан ийэм алатыттан истибитин кэп-сиэрэ. Аны санаатахха, сэрби буоларын, өлүү-сүтүү, хорҕуйу тахсарын көрүүлэммит. Эһэм эдьийин көрдөһүүтүн толорон, киһи көмүс унуоҕун Мэлдэх-сигэ көмүт.

Дьэ, ити курдук, Петр Ильич урукку олон ааспыт өбүгэ-лэрин туһунан умсугутуулаах кэпсээннэр түмүктээбитэ. Сээркээн сөһөннүт кэлин да салгы атын интэриһинэй но-мохтору сырдатта дьон эрэл-лээх хаалбыт. Киһи кэргэ-нини Лидия Павловналарын төрүтүлэрин түмэн бэлэмни сылдыалларын билиһиннэр-биттэрэ. Онуоха Бүтүр ийэ-лээх алатын өттүнэн 16-лы, 17-лин көлүөнэһэ тийэ аат-тары-суолларын хомуйбутун көрөн сөбө санаабыт. Ол курдук, аатын өттүнэн Омоҕой Баайтан, оттон ийэтин өттүнэн Элэй Боотуртан төрүттээһин быһаарбыт эбит. Төрдүс-бэйис көлүөнэһэ диэри ийэ Татьяна Ивановна – Татыһыс кэпсэ-нэриттэн истэн билэр. Салгы ол ааттарынан сирдэтэн, бы-лыргы өбүгэлэрин ситимнэн быһаарбыт.

Улуу Кыайы 80-сылыгар

Хорсун буйун, ирдэбиллээх учуутал, амарах аҕа

Хаһан эрэ норуодунай поэт Эллэй «Төрүктүтэн байыаһын төрөөбүтү курдук» диэн этэн турардаах. Эллэй ити тыллара олимпийскай чемпион Павел Пинигин аҕатыгар Павел Титовичка быһаччы сыһыаннаах курдук.

Павел Титович Пинигин «Албан Аат» уордунанга түһэриллибитэ.

Курскайдаагы мнырыктаах кыргыһыга уонча күн сэриилэһэн баран, контузияланан, таас дүлэй, кыайан сагарбат тыла суох буолан хаалар. Санбакка эмтэнэн үтүөрөр, сагата, кулгааҕа чөлүгэр түһэр.

От ыйыгар Орловскай туһайыга бэйэтин урукку чааһыгар ытталлар. Взвод хамандыра Павел Пинигин бэс ыйын 7 күнүттэн хаан тохтуулаах элбэх кыргыһыга өлөр-тиллэр мөккүрүтүр сылдыбыта. От ыйын 18-19 күннэригэр буолбут Орловскай уобалас Березовка дэриэбинэтин босхолоһунга кыттан, бэйэтин сатабыллаах хамандыыр буоларын көрдөрбүтэ. Кинилэр батальоннара онно өстөөх 17 кырыктаах кимэн кириитин утарбыттара. Ону тэнэ Березовканы босхолоһунга 350 нымдас саллаатын уонна эпическэрин билиэн ылбыттара. От ыйын 26 күнүгэр Щитя дэриэбинэни ылым иһин кимин саҕаламмыта. Уоттаах сэрии уһаарбыт буйуна Павел Титович ол кыргыһыга мэлдьи инники күөҥнэ сылдыбыта.

Онно атаҕар улаханымк бааһырытын Павел Титович манымк ахтар: «Көнө ыраас баҕайы хонуунан атакаалаан кириэн истэхпинэ, уңа атаҕым тобугунаан курдары көтүппүтүрэ. Хааным чааньык тумсунаан тохтор уу курдук барбыта. Ону бэрэбээскилэнэ сыттаапына, мооньум икки өттүнэн утуу-субуу буудуа кэлэн сиргэ түспүтэ. Кырымыһа үрдүктөн снайпер ытар эбит диэн биллим уонна өлбүтэ буолан кубулунум, хамсаабакка сыттым.

Ардах бөҕө түһэ турара. Харгарбытын кэнниттэн сыллан уонтан тахса мистэрэлээх сиргэ буомба түспүт иннин буолан, онно хорһойдум. Күүстээх ардах ол ниммин уунан толорон кэбистэ. Төбөбүн эрэ быктаран сыттым. Атаҕым сүүлэ иһэн хаалла. Халлаан сырдым-та танковай чааһым кэлэн, икки санитар нинтэн ороон таһаардылар, наһыйкаҕа сытыаран санитарнай пууга тиэртилэр. Тута эпэрээссийэлэтиллэр. Салгыы Калуга, Казань госпиталларыгар эмтэнэн баран, сэриин инбалиитэ буолан, баттыгынан тайахтанан, ахсынны 31

күнүгэр дойдубар тийбитим».

Кини дойдутугар Дирингэ кэлэн, бастаан, история, география учууталынан үлэлээбитэ. 1944 сылтан 7 сыл военруктаабыта. Верховнай Сэбиэт оччотооһу баһылыга Сидорова илин баттаһыһынаах Бочуотунай грамотанан наҕараадаламмыта.

1951-1953 сс. учуутал институтун естественнэй-географической факультетын үөрэнэн бүтэрбитэ уонна уопсайа 26 сыл учууталлаабыта.

Үөрэнээччигэ ССРС, СӨ култууратын туйгуна. Үөһээ Бүлүү Үөдүгэтин, Чурапчы Коптолотун Бочуоттаах гражданина Афанасий Аммосов учуутала кини быһыытынан хайдаһын, кизин билиилээх-көрүүлээх, ирдэбиллээх учуутал буоларын иһирэх махтаһынан манымк ахтар: «Павел Титович Пинигин чакчы да кытаанах, спартанскай ирдэбиллээх учуутал буоларын, киниэхэ үөрэнэ сылдыбыт дьон 100 % бигэр-гэтиэхтэрэ.

1418 күн усталаах, 20 мөлү-йүнүнэн ордук киһи сырдык тыһын былдыабыт уоттаах сэриин бара турара. Өстөөх буудьатыттан сэймэктеммит, финскэй уонна фашистскай Германияны утары сэриигэ өлүү-тилли былдыаһыгар түбэспит сэриин кыттыылааҕа, Дьокуускайдаагы национальнай, байыаннай оскуоланы барбыт кадровой сэриинит, билигин байыаннай тактика нымаларыгар үөрөппүтэ. «Өскөтүн, өстөөх манна сэриилээн кэллэһинэ, эн хайдах көмүскэниэххини?» - диэн кытаанах ыйыты туруорара. Павел Титович «Байыаннай дымаала», физкультура, «Дойду чаастарын географията» диэн предметтэргэ үөрөппүтэ. Онно барытыгар тулуурдаах буолууну, чинг билигин ирдирэ.

Учууталбыт «Дойду чаастарын географиятын» үөрэтэ-риттэр, Аан дойду икки сэриитин кэнниттэн Европаҕа аҕыс, Азия континеныгар түөрт социалистическай тутуллаах судаарыстыбалар үөскэбиттерин олус сиһилин билиһиннэрибэ. Үөрэх бырагырааматыгар хаһан да кирибэтэх тизмэлэри наһаа интэриэһинэй чакчыларга олобуран, киһи өйүгэр түһүмтүөҕүна кэпсиирэ. Онон билиги политической таһыммытын үрдэппитэ.

Оччолорго билиги алтыс, сэттис кылаас оҕолоро, хаһыаты аахпат, араадыһаны кэтээн олоҕбот дьон, хантан билиэ этибитий – саҕа үөскэбит социализм лааһырыгар холбоспут Демократическай Германияны – Вильгельм Пик, Польшаны – Волеслав Берут, Чехословакияны – Климент Готвель, Югославияны – Иосиф Броз Тито салайалларын. Оттон Венгрия премьер-министирэ Матсас Ракоши өлүөхүмэлэр күтүөттэрэ буоларын?

Билиги хантан билиэхпит этэй, Азия континеныгар Улуу Кытай үөскээн тахсыбытын.

Онно – Мао Цзэ Дун, Чжоу де Энй Лай, Корея Норуодунай Демократическай өрөспүүбүлүкэтигэр – Ким Ир Сен, Вьетнам өрөспүүбүлүкэтигэр – Хо Ши Мин баһылыктаах социализм тутар, Сэбизскэй Сойуус доҕотторо биригэ сомоҕолоһо түспүтэрин, капитализм лааһырын утары турар социализм модун күүстээх лааһыра бэйэ-бэйэлэригэр көмөлөсүһэр халым куйах, бөҕө тирэх буола түспүтэрини?

Итинтэн да атын политическай ис хоһоонноох дириг өйдөбүллэри учууталбыт Павел Титович биһиэхэ интэрбитэ. Ол түмүгэр кини үөрөппит оҕолоруттан бэрт үгүс киһи партийнай-сэбизскэй, хаһайыстыбаннай тэрилтэлэр салайааччыларынан, производствот маяктарынан, наука үлэһиттэрэ үүнэн тахсыбытара.

Павел Титович 1972 с. биэсийэбэ тахсан, Тааттаҕа барбыта. Кини 2 кыһа, үөрэнэр уола Тааттаҕа баалара. Түөрт сыл бытовоей кэмбинээккэ оробуочаһынан үлэлээбитэ, онтон фронттаагы бааһа көбөн уурайбыта. Кэлин уопастыбаннай ноҕорууска быһыытынан алта сыл Пенсионердар сэбиэттерин бэрэстэбиитэлэниэн сылдыбыта, үчүгэй үлэтин иһин оччотооһу олохтоох Сэбиэт бэрэстэбиитэлин грамотатынан уонна чаһы-

нан наҕараадаламмыта.

1944 с. кэргэннэммитэ, 3 уол, 4 кыыс оҕоломмота. Кэргэнэ эрдэ өлбүтэ. Сулумах сылдьан оҕолорун үөрэттэрэн, 5 оҕото үрдүк үөрэхтээх, иккитэ аналлаах орто үөрэби бүтэрбиттэрэ. Улахан уол Василий СГУ физматтын бүтэрбитэ. Иккис уол Павел Киевкэ физкультура институтун бүтэрбитэ, милиция подполковнига. Үһүс уол Алексей эмиэ физкультура институтун бүтэрбитэ, Дьохсоҕон оскуолатыгар дириэктэрдээбитэ, аварияҕа түбэһэн эдэр сааһыгар өлбүтэ. Улахан кыыс Альбина биология учууталынан үлэлээбитэ. Кыра кыыс Евдокия Киевкэ култуура институтун бүтэрбитэ.

Павел Титович «Аҕа дойду Улуу сэриитин I истиэпэнэ», «Албан Аат III истиэпэнэ» уордуннарынан, «Германияны Кыайыи иһин», «Килбизиннээх үлэтин иһин» уонна үгүс үбүлөйдөөх мэтээллэринэн наҕараадаламмыта.

(Матырыйааллар «Саха сирэ» хаһыат 1997 с. ахсынньы 25 күнүгэр Федот Аргунов суруйбут «Олимпийскай чемпион аҕата» ыстатыйатыттан, П.Т. Пинигин кыһа Мария Баягантаева түмүт матырыйаалларыттан туһанылынна).

Бэлэмнээтэ Анна Захарова.

Үйэтити

Ытык бэлиэ сирдэрбитин үөрэтэр кэм кэллэ

Людмила ГОРОХОВА

Кулун тутар 19 күнүгэр улуус дьаһалтатын аактабай саалатыгар улууспут Ытык бэлиэ сирдэрин үөрэтэр үлэ мунньаҕа буолла.

Былырыын ахсынньыга СӨ Култуура уонна духуобунай сайдыы министриэтибэ, гуманитарнай чинчийи уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар кыһалбаларын үөрэтэр институт уонна улуус дьаһалтата биригэ үлэлииргэ үс өрүттээх сөбүлэнгэ түһэрибэттэрэ. Ытык бэлиэ сирдэри үөрэтии үлэтэ бу сөбүлэнгэ иһинэн ытыллар.

Улуус хас биридии нэһилиэгэр хамыһыһа тэриллэн, Ытык бэлиэ сирдэри үөрэтэн докумунтаты сорууга турар. Түмүгэр култуурунай нэһилиэстибэ эбийиэктэрин быһыытынан бэлиэтэн, докумуннанаан, кыраныкссалара быһаарыллан, ойууланан, каарталара оҕоһуллан кинигэ бэчээттэниэхтээх. Улууспут исторياتын, култуурунай нэһилиэстибэтин үйэтитиингэ дьолун суолталаах үлэ буолар.

Бүгүнтү мунньахха Кытаанах, Сылан, Одьулуун, Чакыр, Чурапчы нэһилиэктэрин бэрэстэбиитэллэрэ кытыннылар. Күн бүгүн улуус үрдүнэн, барыта холбоон, 142 сир үөрэтиллэ сылдьар.

Кирии тылы улуус дьокутааттарын Сэбиэтин бэрэссэдээтэ-лэ Яков Оконешников, улуустаагы култуура управлениетин на-чаалынныга Петр Гуляев эттилэр.

«Ытык бэлиэ сирдэрбитин үөрэтии үлэтин ытар юммит кэллэ. Бу улахан суолталаах үлэ буолар. Билигин сорох сирдэр ааттара уларыан, сорохтор ааттара умнулла быһыытында. Би-лигин кэмигэр болломтобутун ууран, улахан үлэни ыттаахпы-тына, кэнэбэскитин ыччаттарытыгар үйэлээх бэлэх быһыыты-нан сыаналаныаҕа», — диэн Яков Павлович эттэ.

Нэһилиэктэр итиннэ туһайан ыһта сылдьар үлэлэрин би-лиһиннэрдилэр, ону тэнгэ үлэ чэрчитинэн ыйытылары биэр-дилэр, сүбэлэри иһиттилэр.

